

طرح کاشت، نقش آفرین منظر باغ سیر تحول طرح کاشت در باغ گلشن طبس

هادی قاسمی*

۱. دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران.

محمد رضا مهربانی گلزار^۲

۲. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۹۷/۳/۱۵

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۷/۶/۲۶

چکیده | باغ در فرهنگ و هنر ایرانی، بخشی جدایی‌ناپذیر از هویت و شیوه تعامل ایرانیان با طبیعت است. طرح کاشت و پوشش گیاهی، بخش مهمی از موجودیت یک باغ است؛ اما از آنجایی که پوشش گیاهی باغ عنصری است زوال‌پذیر و جایگزینی و مرمت آن به مانند آثار معماری، به سهولت امکان‌پذیر نیست، لزوم بررسی گذشته گیاهی باغ به عنوان عنصر تاریخی زنده باغ، در کنار بررسی اولیه الگو آن، اهمیت ویژه‌ای دارد. لذا هدف کلی این پژوهش، بررسی پوشش گیاهی و تغییرات الگوی اولیه کاشت در باغ گلشن طبس تاکنون است. به منظور بررسی سیر تحول طرح کاشت، روش مورد استفاده در این فرایند، برداشت‌های میدانی توسط متخصص باغبانی، بررسی‌های کتابخانه‌ای، مصاحبه با افراد کهنسال، تاریخ‌دان‌های محلی و متخصصان امر بوده است. در برداشت‌های میدانی نوع درخت و محل قرارگیری آن در باغ مورد بررسی قرار گرفت تا ضمن تکمیل هرچه بیشتر مستندات و دریافت الگو کشت آنها، بتوان در تحلیل بهتر از آن بهره‌مند شد. این بررسی تاریخی در نهایت، منجر به کشف الگوی اصلی باغ و همچنین پوشش گیاهی اصیل باغ شد که با در نظر گرفتن آن؛ ضمن مشخص کردن گیاهان نامتجانس با منظر اصلی باغ به احیاء و حفظ اصالت گیاهی باغ کمک شایانی خواهد کرد.

واژگان کلیدی | باغ کویری، پوشش گیاهی، الگوی کاشت، باغ گلشن، طبس.

یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. طراحی این باغ بر اساس الگوی چهارباغ (چهاربخشی) که دو نهر در آن همدیگر را قطع می‌کنند صورت گرفته است. معمار اولیه باغ، طبیعت سبز آن را با توجه به نوع درختان به صورت شطرنجی طراحی کرده است. باغ گلشن مساحتی در حدود هفت هکتار دارد، و تقریباً مربع‌شکل است. با توجه به اطلاعات هندسی باغ و تعریف میرفندرسی در مورد باغ ایرانی که می‌گوید: «باغ ایرانی با حصاری به شکل مستطیل محصور و با محورهای عمود برهم و موازی با اضلاع حصار، تقسیم‌بندی می‌شود»، باغ گلشن نیز بدین صورت است. از ویژگی‌های مهم این باغ برقرار بودن آب دائمی آن در این منطقه خشک و کم‌باران است.

مقدمه | باغ گلشن طبس، مهم‌ترین باغ این شهر، در دسته باغ‌های حکومتی قرار می‌گیرد و تنها دارای عمارت سردر است و هیچ‌گونه بنای دیگری در فضای داخلی آن مشاهده نمی‌شود. این باغ به دست میرحسن خان، سومین حاکم طبس که از سوی نادر شاه به این سمت منصوب شده بود، ساخته شد. میرحسن خان در وقف نامه‌ای که سال ۱۲۱۸ ه.ق. تهیه کرد، این باغ و املاک زیادی را وقف اولاد و امور خیریه کرده است (مروج تربیتی و حسینی، ۱۳۹۲: ۹۲). این اثر در تاریخ ۲۰ دی ۱۳۵۵ با شماره ثبت ۱۳۱۰ به‌عنوان

* نویسنده مسئول: hadighasemi.la@gmail.com

شماره تماس: ۰۹۱۲۷۷۴۱۹۹۷

سؤالات تحقیق، روشی برای بررسی پوشش گیاهی باغ تاریخی گلشن در طی زمان احداث تاکنون ارائه داد. بدین منظور، همه منابعی که به موضوع گیاهان در باغ گلشن پرداخته‌اند، مورد مطالعه قرار گرفت و در برداشت‌های میدانی، محل حضور گیاهان در باغ بررسی شد. در بخش دیگر با افرادی که در این زمینه مطالعه کرده‌اند و افراد کهنسال یا تاریخ‌دان‌های محلی، مصاحبه شد.

پیشینه تحقیق

در منابع متعددی که به باغ گلشن اشاره شده، می‌توان به مواردی همچون کویرهای ایران سون هدین، سفرنامه مک گریگور، جغرافیای طبس و کتاب بازتابی از بهشت و باغ‌های طبس اشاره کرد (هدین، ۱۳۵۵: ۴۳۳؛ MacGregor: 1879؛ امینی، ۱۳۸۴: ۱۸۵؛ خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳؛ دانشدوست، ۱۳۶۹) ولی در تمام منابع به جز باغ‌های طبس، نویسنده توضیح جامعی از باغ به خصوص فرم کشت آن ارائه نداده است. که عمدتاً به ذکر تعدادی گونه گیاهی پرداخته‌اند و یا از آب جاری و سردر آن سخن به میان آورده‌اند. اکثر این نویسندگان به شالوده اصلی باغ که احتمال زیاد نخلستان نامنظمی بوده است به نحوی اشاره کرده‌اند.

نگاهی به تنوع گیاهی باغ گلشن در اسناد تاریخی

انواع گیاهان مورد استفاده در هر باغ در وهله نخست به کارکرد باغ و موقعیت جغرافیایی- اقلیمی و منطقه‌ای که باغ در آن قرار داشت، وابسته بود. در باغ‌هایی که موضوع بهره‌وری اقتصادی از آنها مطرح بود، بیشتر از درختان میوه و انواع صیفی‌جات استفاده می‌کردند، درحالی که در باغ‌های تشریفاتی یا حکومتی بیشتر از درختان سایه‌دار و زینتی بهره می‌برند. گیاهان را در باغ گلشن، می‌توان به چند گروه تقسیم کرد که شامل موارد زیر است:

درختان مثمر باغ گلشن

درختان مثمر به طور معمول بخشی از درختان موجود در یک باغ ایرانی به شمار می‌آیند.

برخی منابع بیان دارند که درختان میوه بیشتر در مسیرهای فرعی کشت می‌شوند تا اصلی. دانشدوست این‌گونه بیان می‌کند: به جز محور اصلی، بقیه رویه‌های باغ را باغچه‌هایی شکل می‌دهد که پر از درختان میوه است و به صورت منظم کاشته شده‌اند (دانشدوست، ۱۳۷۴: ۹۱-۹۵). علاوه بر این، اشارات مختلف و پراکنده‌ای که در

در آیین ایرانیان درخت سمبل طراوت، آرامش و زیبایی بوده است (صدیق، ۱۳۹۳: ۳۳). از طرفی گیاه، زمین و آب، و اجزای معماری به عنوان عناصر چهارگانه شکل‌دهنده کالبد باغ مطرح‌اند (خان‌محمدی، ۱۳۹۴: ۵۸). اما در بسیاری از تألیفات در خصوص باغ، بیشتر صحبت از اجزای معماری (مصالح ساخت) و آب به میان آمده است؛ و مبحث گیاهان مورد کم‌لطفی قرار گرفته است. این مسئله در مورد باغ طبس نیز صادق است، به گونه‌ای که برخی درختان از این باغ به مرور زمان حذف گردیده‌اند.

تاریخ همیشه آبستن حوادث طبیعی، سیاسی و غیره است که این حوادث سبب تغییراتی در اماکن مختلف از جمله باغات می‌شود. توجه به شناخت عناصر زوال‌پذیر باغات همچون درختان که جایگزینی آن به آسانی میسر نیست از ضروریات هر باغی خواهد بود. از آنجایی که زوال‌پذیر بودن این عنصر زنده، می‌تواند سبب ایجاد تغییراتی در الگو و فرم اصلی باغ در طی سالیان مختلف شود، اهمیت ثبت و مستندنگاری گیاهان را دو چندان می‌کند. همان‌گونه که از حدود پنجاه باغ تاریخی شهر طبس، ما قبل زلزله ویرانگر سال ۱۳۵۷، فقط باغ گلشن باقی مانده است! (دانشدوست، ۱۳۶۹: ۵۳).

این درحالی است که علاوه بر این موارد، باغات مناطق کویری ایران در اثر خشکسالی‌های پی‌درپی موجود، مورد تهدید قرار گرفته‌اند. حال شناخت باغات کویری از لحاظ گونه‌های گیاهی، محل قرارگیری آنها، چگونگی نگهداری آنان و غیره در طرح‌ریزی باغ و شکل‌دهی به آن دارای جایگاه مهمی است؛ از این‌رو، هدف نهایی پژوهش، جست و جو و ارائه راهکاری جهت ثبت پوشش گیاهی باغ تاریخی و تعیین الگوی کاشت اولیه آن، به عنوان یکی از اجزای مهم شکل‌دهنده آن است. در این میان، باغ گلشن طبس به عنوان یکی از مهم‌ترین باغ‌های کویری- تاریخی ایران، هدف این پژوهش قرار گرفت.

این مقاله ضمن لزوم بررسی پوشش گیاهی باغ تاریخی گلشن به دنبال یافتن پاسخ این پرسش است که پوشش گیاهی در باغ گلشن از چه جایگاهی برخوردار بوده و الگوی اولیه کاشت این باغ تاکنون چه تغییراتی داشته است؟

روش تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات

روش تحقیق توصیفی- تاریخی است و به استناد منابع به ترتیب زمانی و شواهد موجود الگوی کاشت باغ تبیین خواهد شد. روش مورد استفاده برای جمع‌آوری اطلاعات، بررسی‌های کتابخانه‌ای، برداشت‌های میدانی و مصاحبه با متخصصان ذی‌صلاح است تا بتوان ضمن پاسخ‌گویی به

قرمز هنوز بر روی شاخه وجود دارد. حضور این چندین برگ باقی مانده بیانگر انتهای فصل پاییز است و با توجه به جنس شاخه به احتمال زیاد درخت «به» است که این درخت در ریختن برگ به طور معمول مقاومت بالایی دارد (همان: ۱۱۳).

درختان غیر مثمر باغ گلشن

براساس بررسی‌های تاریخی و نوشته‌هایی که از سفرنامه‌های مختلف به دست آمده است کمتر اشاره‌ای به درختان غیر مثمر در باغ گلشن شده است. این مسئله با توجه به این موضوع است که رد مسیرهای اصلی باغات ایرانی درختان سایه‌دار و غیر مثمر برای ایجاد سایه کشت می‌شود.

• باغ گلشن شبیه بیشه نخل است که به صورت پراکنده افشاندن شده‌اند. خطوط اصلی طراحی باغ شامل دو مسیر عمده، یکی بر محور ورودی و دیگری در داخل باغ و در یک موقعیت عمودی بر آن است (Durighello, 2010).

• سون هدین جهانگرد سوئدی در سفرنامه خود به خیابان باغ گلشن اشاره کرده بود که در طرفین درختان بید مجنون کشت شده بودند. در هر سمت خیابان روی محور ورودی جوی آبی وجود دارد که در اطراف داخلی یک ردیف بید کوتاه موسوم به بید مشهدی (بید فرنگی) کاشته شده است. همچنین به وجود درختان اقاچیا در کناره خارجی جوی‌ها اشاره دارد (دانشدوست، ۱۳۶۹).

• امینی در کتاب جغرافیایی طبس به وجود بیده‌های مجنون و سروهای بلند اشاره می‌کند (امینی، ۱۳۸۴: ۱۸۵). اما دانشدوست بیان می‌کند: کشت دو درخت سرو در عکس‌های قدیمی ۱۳۱۷ وجود ندارد ولی در عکس‌های سال‌های اخیر به چشم می‌خورد. با نبود دو درخت سرو باغ درازتر به نظر می‌رسید. درحالی که کاشتن این دو درخت که بعدها یکی از آنها خشک می‌شود، چشم‌انداز محوری باغ را کوتاه کرده و از زیبایی آن کاسته است. متأسفانه در جاهای دیگری از باغ درخت‌های سروی کاشته شده‌اند که در ردیف‌های مناسب باغ‌های ایرانی نیست (دانشدوست، ۱۳۶۹).

• در تصویری که از ایوان پشتی سردرب از داخل باغ گرفته شده است درختان و درختچه‌های زیادی به چشم می‌خورد. در گوشه بالای عکس سمت راست، مجموعه کوچکی برگ به چشم می‌خورد که نشانه حضور درخت چناری بلند است. البته این درخت هم اکنون خشک شده است و جز پیکره خشک چیزی از خود به جای نگذاشته

مورد درختان میوه باغ گلشن یافت شده به شرح زیر است:

• در داخل قطعه ایجاد شده توسط تقسیمات باغ، انار و درختان نارنج به صورت متناوب کاشته شده است. این درختان مناسب آب و هوای محلی آنجاست ولی درختان سایه‌دار به صورت پراکنده کشت شده‌اند (Durighello, 2010). هدین این‌گونه بیان می‌کند: «خیابان بی‌نهایت طویل و کاملاً مستقیمی به میدان شهر ختم می‌شود و در طرفین خیابان جوی‌هایی وجود دارند. درخت‌های توت و نارنج، که در ردیف‌های چندی روئیده‌اند، رطوبت لازم را به وجود می‌آورند» (هدین، ۱۳۵۵: ۴۳۳). دانشدوست نیز در تأیید گفته هدین این‌گونه بیان می‌دارد: در دو طرف خیابان محور ورودی دو خیابان دیگر و به موازات آن قرار دارند که ردیف درختان آنها را از هم جدا می‌کند. در حاشیه خارجی آنها ردیف درختان نارنج و انار کاشته شده و این ردیف درخت را می‌توان گفت تا حدودی منظم است (دانشدوست، ۱۳۶۹: ۹۱-۹۵).

• در سفرنامه مک‌گریگور به طبس، در بیان باغات خیابان گلشن اشاره به کشت درختان میوه مختلفی کرده است: «تعداد زیادی نخل در اینجا و آنجای باغ‌ها وجود دارد، و پرتقال، انار و هلو در اینجا به‌عمل می‌آید» (Macgregor, 1879).

• بررسی‌های مناسب در کتاب باغ‌های طبس اشاره مناسبی به حضور درختان میوه در باغچه‌های فرعی دارد که به آن مدون^۱ می‌گویند. در مدون‌ها بیشتر درختان انار و مرکبات است و میوه‌های دیگر از قبیل آلو، زردآلو، گوجه (سبز) و سیب به طور پراکنده وجود دارد (دانشدوست، ۱۳۶۹: ۹۱-۹۵).

• در مقاله‌ای گدار، به توصیف حسن خان شیپانی پرداخته است که در قسمتی چنین بیان می‌کند: همچنین خیابان عریض از هر دو سوی مشجر احداث کرد که به باغ بسیار زیبایی به نام باغ گلشن که دارای انواع درخت مخصوصاً خرما و مرکبات است منتهی می‌شود. همچنین دانشدوست به وجود نخل و نارنج در کناره خارجی جوی‌ها که به صورت چند ردیفی کشت شده‌اند اشاره دارد (همان: ۹۶). همچنین بیان شده در شیب حاصل از اختلاف ارتفاع دو سطح بالایی و پایینی باغ، درخت انگور کاشته می‌شده است که در نیم قرن اخیر این سطوح شیب‌دار به دلیل صرفه‌جویی در آب با سنگ‌های رنگین تزئین می‌شدند (همان: ۹۱-۹۷).

• در تصویری از کتاب دانشدوست، در قسمتی از تصویر تکه شاخه‌ای دیده می‌شود که تعدادی برگ زرد با لکه‌های

بنا بر گفته سالخوردگان طبس گل‌های دیگری نیز مثل تاج خروس وجود داشته است.

گیاهان پوششی باغ

به طور معمول علم استفاده از گیاهان پوششی نظیر چمن در ایران قدمت زیادی ندارد و از این‌رو در کتب مختلف اشاره زیادی به این گیاهان نشده است. بیشتر این اشارات در باغ‌های طبس به استفاده یونجه به عنوان گیاه پوششی است.

در سفرنامه‌ها و تاریخ نوشته‌های مختلف به وجود چمن کاری با استفاده از یونجه به عنوان گیاه پوششی اشاره شده است. هدین در سفرنامه‌اش بیان کرده: «چادر من روی چمن‌ها در میان دو جوی برپا می‌شود... چادر طوری برپاشد که تمام روز در سایه خنک نخل‌ها قرار داشت» (هدین، ۱۳۵۵: ۴۳۴).

پرچین‌ها

در اینجا منظور از پرچین، پرچین زنده یا همان دیوار گیاهی هست که در علم باغبانی و طراحی منظر کاربرد فراوانی دارد. هرچند در کتب قدیمی اشاره مستقیمی به وجود این سبک هرس نشده است و بیشتر در تصاویر این هنر دیده می‌شود.

با توجه به عکسی که در سال ۱۳۱۷ از محور اصلی باغ به ثبت رسیده است، دیوارهای گیاهی در میدان جلوی راهرو مشاهده می‌شود. این دیوارهای گیاهی اشاره کاملی به علم توپواری دارد که در گذشته در این باغ به صورت جزئی صورت می‌گرفته است. به احتمال زیاد گیاه‌های به کار رفته در این دیوارها درختچه‌های برگ‌نو باشند. چرا که از این گیاه در دیوارسازی گیاهی در بخش‌های مختلف باغ از دهه‌های قبل تاکنون به چشم می‌خورد (دانشدوست، ۱۳۶۹: ۱۳۴). در تصویری که از مرکز باغ به سمت درب غربی برداشت شده است، در سمت راست راهروی راست و در سمت چپ راهروی چپ، درختچه‌های منظم و گروهی را می‌توان مشاهده کرد که در سمت بدنه خارجی آنها هرس مستقیمی صورت گرفته است. این گیاهان همان دیوارهای گیاهی است که امروز با توجه مکانیزه شدن هرس، به صورت منظم‌تر هرس می‌شوند (همان).

اشاره به سبزی کاری در باغ

بر اساس آنچه در منابع یافت می‌شود، کشت سبزی در باغ گلشن در گذشته وجود داشته است. در کتاب باغ‌های

است (دانشدوست، ۱۳۶۹). در تصویر دیگری از باغ که یکی از گذرگاه‌های بین دو کرت را نشان می‌دهد، درختان بخشی از تنه و برگ‌های درختان کاج در پشت نیمکت و درختان سرو که به صورت ردیفی کاشته شده‌اند، در سمت راست تصویر مشاهده می‌شود (همان).

درختچه‌های زینتی و پیچ‌های باغ گلشن

در قسمتی از کتاب باغ‌های طبس به وجود گل گلاب مابین ردیف‌های بید در گذشته اشاره شده است: «... در گذشته در این ردیف گل گلاب وجود داشته است» که البته با توجه به تصاویری که از این گل‌ها منتشر شده منظور همان گل محمدی مرسوم است که اکنون در کشور ما شناخته می‌شود (همان: ۳۲۲). در سال‌های اخیر (منظور نگارنده دهه ۵۰ شمسی است) در قسمت نزدیک به ساختمان سردر تعدادی گل رز در باغچه وسط کاشته شده است که مناسب این باغ تاریخی نیست. دانشدوست در وصف گل‌های طبس می‌گوید: گل نسترن سفید و صورتی از دیگر گل‌های این باغ بوده است که در گذشته برای پوشاندن آلاچیق‌های چوبی باغ از آن استفاده می‌شده است. همچنین به وجود گل رشتی که از خانواده رزها می‌باشد اشاره داشته‌اند.

هرچند امروزه با قدرت گرفتن بخش فضای سبز شهرداری، درختچه‌ها و پیچ‌های جدیدی به کاشت این باغ بدون دید طراحی و کارشناسی اضافه شده‌اند که به گلیسین و پیچ اناری می‌توان اشاره کرد.

گل‌های فصلی باغ گلشن

اشارات در خور توجهی به گل‌های فصلی در باغ نشده است، هرچند که تصاویر موجود از گذشته بیشتر از نوشته‌ها بیانگر حضور گل‌های فصلی هستند. البته احتمال نیز وجود دارد که تمام نگارندگان و راویان به دلیل نداشتن اطلاعات کافی در زمینه گیاهان زینتی فصلی از توصیف آنها حذر کرده باشند.

در کتاب طبس شهری که بود، آمده: «... اختلاف سطح باغ در این قسمت به وسیله سطح شیب‌دار در فاصله بین دو آبشار با گل اطلسی به صورت پله پله گل کاری شده که به باغ طرح و رنگ داده است» (همان) که دلیلی بر حضور گل‌های زینتی و فصلی است.

در باغچه‌های دو طرف خیابان محوری، و در دو کنار باغچه بزرگ وسط، و همچنین در قسمت‌هایی از باغچه بزرگ، گل‌های شب بو، همیشه بهار و اطلسی کاشته شده است.

بین دیوارهای باغ به شکل مربع یا مستطیل است که سطح آن با دو محور آب متقاطع عمود برهم به چهار قسمت مساوی تقسیم می‌شود و بیشتر در مرکز، حوض آبی قرار دارد (شاهچراغی، ۱۳۹۴: ۷). هرچند رواج استفاده از واژه «چهار باغ» بجای «چارباغ» از دوره صفویه به بعد قوت می‌گیرد که بر اساس گزارشان پژوهشی شامل باغ گلشن طبس نیز می‌شود (همان).

باغ‌های کویری زیادی به این سبک هستند که در چهار مسیر اصلی درختان سایه‌دار کشت می‌شوند و در باغچه‌های فرعی درختان میوه که از این موارد می‌توان به باغ نظیر دولت‌آباد یزد و باغ هشت گوش اصفهان اشاره کرد (قلی‌پور و همکاران، ۱۳۹۱: ۴؛ پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۲؛ سلطان‌زاده، ۱۳۸۲).

نتایج و بحث

بررسی کنونی گیاهان باغ گلشن

جهت شناسایی و ثبت اطلاعات تک‌تک درختان، قبل از هر اقدامی نیاز است که متخصص باغبانی خبره جهت تشخیص وجود داشته باشد. برای شناسایی درختان از یک متخصص باغبانی و یک نیروی بومی فضای سبز در این باغ

طبس این‌گونه ذکر شده است: در دو مربع انتهایی باغ، آنچه سالخوردگان به یاد دارند سبزی‌کاری می‌شده است (دانشدوست، ۱۳۶۹). با توجه به اینکه طبس منطقه سبزی‌کاری بزرگی به خصوص در فصل پاییز و زمستان است، احتمال کشت آن برای درآمدزایی وجود دارد. ضمن این‌که حضور آب روان و دائمی برای این امر در منطقه خشک طبس ضروری است که خود عامل دیگری برای این کار در قسمت شرقی شهر به شمار می‌آید.

ساختار باغ‌های کویری و باغ گلشن طبس

به نظر می‌رسد که طرح باغ گلشن در یک نخلستان قدیمی پیاده شده است، زیرا درختان خرما در آن به صورت پراکنده وجود دارند و نظم قابل توجهی در آنها مشاهده نمی‌شود. طول باغ از در ورودی تا انتهای محور ورودی آن ۲۶۶ متر و در دو طرف میدان جلو باغ ۲۹۲ متر و پهناي آن ۲۶۰ متر است. مساحت باغ نزدیک به ۷۴۴۳۸ متر مربع است (همان). طراحی باغ گلشن مربع شکل، دارای تقسیمات هندسی هم‌راستا با اضلاع حصار خود است (تصویر ۱).

الگوی چهارباغ در این اثر مشهود است. این الگو محدودهای

تصویر ۱: طراحی باغ گلشن به صورت چهارباغ. مأخذ: مروج تربتی و حسینی، ۱۳۹۲: ۹۴-۹۶.

چشم می‌خورد قسمت‌های شرقی تقریباً توسط درختان و گیاهان مختلف پر شده است. همچنین قسمت C در تصویر قدیمی کاملاً خالی دیده می‌شود که امروزه با کشت درختان و گیاهان مختلف به صورت لکه‌های سبز مشاهده می‌شود.

مگ گریگور در سال ۱۸۷۵ از تعداد زیادی نخل در اینجا و آنجای باغ سخن می‌گوید که به پراکندگی درختان نخل در باغ گلشن اشاره دارد. به احتمال قوی درختان پراکنده قسمت شرقی باغ که در تصویر ۲ بخش A و B مشاهده می‌شود همان نخل‌ها باشد. او همچنین مشاهدات دیگر خود را این‌گونه بیان کرده بود «پرتقال، انار و هلو در اینجا به عمل می‌آید». حدود ۱۵ سال بعد از این مشاهدات سون هدین بیشتر از این به گیاهان باغ اشاره نکرده بود. آندره گدار فرانسوی با همسرش که از طبس دیدن کرده‌اند، باغ گلشن را توصیف و از درختان خرما و مرکبات، سایه خنک نخل‌ها، چمن‌های میان دو جوی، زمزمه باد در میان درختان و فواره‌های متعدد که آب را مانند تحفه‌ای به آسمان می‌فرستند بسیار تعریف کرده‌اند (دانشدوست، ۱۳۶۹: ۹۳؛ گدار، ۱۹۶۵).

استفاده شد. ابتدا گیاهان مسیر اصلی (چهار مسیر اصلی) و سپس کرت‌های فرعی مورد بررسی قرار گرفتند. حاصل مشاهدات و برداشتها دسته‌بندی شده و در جدول ۱ و ۲ آمده است.

تحلیل و مقایسه پوشش گیاهی باغ گلشن از گذشته تاکنون

با در نظر گرفتن نقاطی که سون هدین از باغ گلشن توصیف می‌کند می‌توان وضعیت تاریخی را با حال مقایسه کرد. مثلاً او از دیده شدن زنان در بیرون باغ سخن به میان می‌آورد. حال در همان نقطه، به سختی می‌توان قسمتهایی از دیوار باغ را تشخیص داد. که این مسئله نشان‌دهنده تراکم بسیار پایین درختان در قسمت شرقی باغ بوده است. گواه این موضوع، تصویری هوایی نه چندان قدیمی از چند دهه قبل باغ در مقایسه با سال‌های اخیر هست (تصویر ۲). در تصویر (الف) قسمت شرقی باغ (شامل تصویر A و B) به جز مسیر اصلی به ندرت درختی به چشم می‌خورد. حال در تصویر (ب) که از تصاویر ماهواره‌ای گوگل ارث^۲ استخراج شده است به

جدول ۱: درختان مثمر و غیر مثمر باغ گلشن بررسی شده در سال ۱۳۹۵. مأخذ: نگارندگان.

درختان غیر مثمر		درختان مثمر	
نام علمی	نام فارسی	نام علمی	نام فارسی
<i>Robinia Pseudoacacia</i>	اقاقیا	<i>Punica granatum</i>	انار
<i>Albizia julibrissin</i>	شب خسب	<i>Ficus carica</i>	انجیر
<i>Eucalyptus sp.</i>	اکالیپتوس	<i>Vinifera sp.</i>	انگور
<i>Morus alba pendula</i>	توت مجنون	<i>Amygdalus sp.</i>	بادام
<i>Betula sp.</i>	توس (غان)	<i>Prunus armeniaca</i>	زردآلو
<i>Platanus orientalis</i>	چنار	<i>Prunus subg. Prunus</i>	آلو
<i>Catalpa bignonioides</i>	جوالدوز	<i>Cydonia oblonga</i>	به
<i>Celtis australis</i>	داغداغان	<i>Pistacia vera</i>	پسته
<i>Fraxinus excelsior</i>	زبان گنجشک	<i>Morus alba</i>	توت
<i>Cupressus sempervirens</i>	سرو شیراز	<i>Olea europaea</i>	زیتون
<i>Platyclusus orientalis</i>	سرو خمره‌ای	<i>Ziziphus zizyphus</i>	عناب
<i>Cupressus arizonica</i>	سرو نقره‌ای	<i>Zizyphus mauritiana</i>	کنار
<i>Ailanthus altissima</i>	عرعر	<i>Malus domestica</i>	سیب
<i>Pinus eldarica</i>	کاج تهران	<i>Citrus aurantium</i>	نارنج
<i>pinus Mugo</i>	کاج مشهد	<i>Citrus sinensis</i>	پرتقال
<i>Chamaerops humilis</i>	نخل بادبزنی	<i>Phoenix dactylifera</i>	نخل

جدول ۲: درختچه‌ها، پیچ‌های زینتی، گل‌های فصلی، گیاهان پوششی و پرچین باغ گلشن بررسی شده در سال ۱۳۹۵. مأخذ: نگارندگان.

گل‌های فصلی		درختچه‌های زینتی	
نام علمی	نام فارسی	نام علمی	نام فارسی
<i>Canna spp</i>	اختر	<i>Cercis siliquastrum</i>	ارغوان
<i>Alcea rosea</i>	ختمی بوته ای	<i>Salix alba</i>	بید
<i>Matthiola incana</i>	شب بو	<i>Spartium junceum</i>	پرطاووسی
<i>Erysimum cheiri</i>	شب بوی خیری	<i>Ligustrum vulgare</i>	برگ نو
<i>Dahlia spp</i>	کوکب	<i>Lagerstroemia indica.</i>	توری
		<i>Nerium oleander</i>	خره زهره
		<i>Rosa spp.</i>	رز
گیاهان پوششی		<i>Euonymus japonicas</i>	شمشاد رسمی
<i>Medicago sativa</i>	یونجه	<i>Callistemon citrinus</i>	شیشه‌شور
<i>Agropyron repense</i>	چمن مرغ	پیچ‌های زینتی	
	چمن اسپورت	Trumpet vine	پیچ اناری
پرچین‌ها		<i>Lonicera caprifolium</i>	امین‌الدوله
<i>Ligustrum vulgare</i>	برگ نو	<i>Wisteria sinensis</i>	گلیسین

تصویر ۲: مقایسه تصویر هوایی تراکم پوشش گیاهی کنونی و گذشته باغ گلشن. مأخذ تصویر الف: دانشدوست، ۱۳۶۹: ۹۶، مأخذ تصویر ب: نگارندگان.

تاکنون نیز ادامه پیدا کرده است (تصویر ۳). در برخی مسیرهای اصلی باغ درختان مثمیری اضافه شده است که با توجه به الگوی اصلی باغ‌های کویری، طراحی کشت نابجایی است. یا حتی درختان غیر مثمیری مثل اکالیپتوس که در کنار برخی مسیرهای فرعی کشت شده‌اند. قابل ذکر است که یکی از این سروها در دهه ۹۰ شمسی توسط شهرداری حذف و فقط یکی دیگر از آنها باقی مانده است. از طرفی مسئله کمبود آب در منطقه از گذشته تاکنون وجود داشته است، به گونه‌ای که در برخی نقاط باغ برای زیبایی از سنگ‌های رنگی جهت تزئین استفاده می‌کردند، حتی در قسمت‌هایی که برای پوشیدن شیب زمین از درختان انگور در گذشته استفاده می‌شده است، هیچ اثری نیست و دلیل حذف آن بحث کمبود آب بیان شده است (همان: ۱۳۶). با توجه به این مستندات، برخی درختان میوه باغ مثل نخل با توجه به مسئله نیاز آبی و جنبه تهیه میوه تکرار شده‌اند.

نکته دیگری که می‌تواند تأییدکننده استفاده نابجا و بدون نظم از گیاهان که به منظره و الگوی باغ آسیب رسانده است اشاره کرد، وجود تک درختان بی‌هدفی است که وجود دارد. به عنوان مثال وجود درخت داغداغان در بین

البته افزایش پوشش گیاهی حال نسبت به گذشته در تصویر ۲ با وقف بودن کشت سالانه درختان و گیاهان در باغ بی‌ربط نیست. در قسمتی از وقف‌نامه میرحسن خان (حاکم طبس)، که در روز ۲۶ خرداد ۱۱۸۲ شمسی تهیه شده است، این‌گونه بیان می‌کند: «... متولی شرعی در هر قرنی از قرون و عصری از اعصار در آبادانی و رونق املاک و مزارعات و سایر موقوفات معاف نداشته، سال به سال غرس اشجار و نهال و تصفیه اهار و مرمت عمارات می‌نموده باشد و این امورات را از سایر امور اهم و تحصیل دعای خیر جهت واقف و والدین ایشان الزام داند و ...» (دانشدوست، ۱۳۶۹). با در نظر گرفتن وصیت‌نامه و وقف صورت گرفته توسط حاکم وقت و شکل‌گیری شهرداری طبس به سال ۱۳۱۰، به تدریج تغییرات گیاهی و افزایش تنوع گیاهی بیشتری رخ داده است. همان‌طور که دانشدوست در کتاب باغ‌های طبس به درختان، درختچه‌ها، پیچ‌های زینتی، رزها و گل‌های فصلی زیادی اشاره کرده است. وی به اضافه شدن برخی درختان بدون توجه به اصول اصلی الگوی باغ اشاره کرده بود. به عنوان مثال دو درخت سرو که در عکس قدیمی مربوط به سال ۱۳۱۷ وجود ندارد! این اختلال در الگوی اصلی باغ که در طی قرن حاضر رخ داده است و

تصویر ۳: درختان سروی که از تابع الگوی اصلی باغ نیستند. مأخذ: دانشدوست: ۱۳۶۹.

نتیجه‌گیری

پوشش گیاهی بررسی شده در این باغ، حاکی از افزایش تنوع گیاهی نابجا و بدون مطالعه، به خصوص درختان و گل‌های فصلی است. لذا در پاسخ به این سؤال که چرا منظر مثمر علاوه بر حضور در باغ‌های تولیدی، حتی در باغ‌های رسمی و طراحی شده نیز وجود دارد، باید به ویژگی‌های چندبعدی، محاسن چندجانبه این شیوه منظرسازی و پیوستگی آن با بسترهای فرهنگی، محیطی و اقتصادی توجه کرد.

در الگوی کاشت در باغ گلشن غلبه با گیاهان مثمر است و گیاهان تزئینی در اقلیت بوده‌اند. تلفیق درختان مثمر و غیر مثمر در باغ‌های ایرانی علاوه بر ارتقای کیفیت و محتوای زیبایی‌شناختی منظر، ماهیت چندکاربردی گیاهان و نظام گیاهی مولد را آشکار می‌سازد. در واقع منظر مثمر شیوه‌ای از منظرسازی بومی است که علاوه بر تولید محصول و تزئین باغ، بستر نوعی از تفرج ایرانی و پشتوانه‌ای برای فرهنگ بومی و کشاورزی سنتی بود.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد موضوع منظر مثمر فراتر از انتخاب عناصر گیاهی مولد بوده و دارای همبستگی با مولفه‌های فرهنگی و بومی در برنامه‌ریزی و طراحی باغ‌های ایرانی است. همچنین عملکرد این شیوه منظرسازی، محدود به کارکرد کشاورزی، تولید میوه یا ایجاد تنوع بصری در منظر نبوده، بلکه استفاده از تنوع گسترده گیاهان از مثمر تا غیر مثمر؛ از فصلی تا چندساله، شکل‌دهنده به منظری چندعملکردی است که همزمان با درآمدزایی، کارآفرینی و تأمین خودکفایی؛ منظر تفرج، منظر شفافبخش، منظر زیبا، منظر امن و اکولوژیک، و منظر اقلیم‌گرا و بهینه را به وجود می‌آورد.

در مورد افزایش تنوع گونه گیاهی در باغ گلشن هر چند پتانسیل بالای اقلیم منطقه در ایجاد تنوع گیاهی از گرم تا سرد موثر است اما طراحی کاشت توسط افراد غیرمتخصص در اغلب موارد باعث این دگرگونی و اغتشاش در نظم کاشت شده است.

انبوه درختان نارنج، وجود چند درخته پسته بی‌هدف و پیچ‌اناری‌هایی که به درخت سروی که به طور نامناسب محور اصلی باغ را کوتاه نشان می‌دهد بالا رفته است تعداد معدودی از این نمونه است.

با در نظر گرفتن کهن‌الگوی باغ‌های ایرانی و در نظر گرفتن توضیحات تاریخی در گذشته باغ گلشن، این باغ ابتدا به صورت انبوهی از درختان خرما و مرکبات بوده است. عالمی (۱۳۹۰: ۷) چهارباغ را همانند جنگل انبوهی از درختان میوه و سایه‌دار و محصور به دیوار، با جوی‌ها و حوض‌های پر از آب بیان می‌کند. که این توصیف انبوهی درختان میوه با فرم اولیه درختان باغ گلشن بی‌ارتباط نیست. هرچند استفاده از درختان مثمر در باغ‌های ایرانی بازتابی از تاثیر فرهنگ اسلامی-ایرانی بر کشاورزی و باغداری است؛ همچنین اسلام بر ممنوعیت قطع درختان مثمر تأکید داشته، کشاورزی را شغل انبیا و حلال‌ترین شغل برشمرد و درخت خرما را بهترین ثروت معرفی کرده است (خلیلی‌نژاد و توبیاس، ۱۳۹۵: ۶). حتی در کتب مختلف و در فرهنگ طبس بریدن درختان مثمر به خصوص نخل را گناه می‌دانند و در گذشته سبب اندوهگین شدن مردم شهر می‌شده است.

در هیچ کدام از باغ‌های رسمی و غیر رسمی گیاه را فقط برای تزئین نمی‌کاشتند، بلکه گیاهان جنبه‌ای از تولید داشتند که حق‌الزحمه باغبانان بوده و یا به نزدیکان صاحبان باغ تقدیم می‌شد (Ruggles, 2008). چرا که یکی از عوامل شکل‌گیری باغ‌ها دلایل اقتصادی و استفاده از محصولات و خودکفایی جامعه بوده است. لذا مفید بودن این‌گونه باغ‌ها باعث شده ثمره معیشتی بسیار مهم تلقی شود (خلیلی‌نژاد و توبیاس، ۱۳۹۵). از این‌رو با توجه به توصیفات و شرایط جغرافیایی طبس، دور افتاده بودن آن از شهرهای حاصل‌خیز، مردم را به تولید میوه‌ها و سبزی‌ها در محل ترغیب می‌کرد. هرچند در حال حاضر نیز، هر سال شهرداری اقدام به فروش محصولات باغ به صورت مزایده می‌کند.

پی‌نوشت

۱. هر مربع اصلی به چهار مربع فرعی تقسیم می‌شود که در شهر طبس به آن مدون گفته می‌شود.

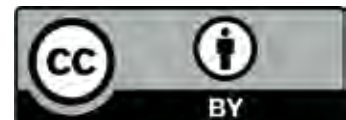
۲. Google Earth

فهرست منابع

- امینی، محمود. (۱۳۸۴). *جغرافیای تاریخی شهرستان طبس*. یزد: نیکو روش.
- پورجعفر، محمدرضا؛ رستمی، ثریا؛ پورجعفر، علی و رستمی، محسن. (۱۳۹۲). تجلی مفاهیم قرآنی در باغ ایرانی با تأکید بر سوره انسان (نمونه موردی: باغ دولت‌آباد یزد). *دو فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم*، ۴ (۱): ۷-۲۲.
- خان‌محمدی، نیره. (۱۳۹۴). مستندنگاری و حفاظت پوشش گیاهی باغ‌های تاریخی، نمونه موردی: باغ فین کاشان. *دو فصلنامه معماری ایران*، ۴ (۷): ۷۱-۵۷.
- خوانساری، مهدی؛ مقتدر، محمدرضا و یآوری، مینوش. (۱۳۸۳). *باغ ایرانی بازتابی از بهشت*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- خلیل‌نژاد، سید محمدرضا و توبیاس، کای. (۱۳۹۵). *بسترهای شکل‌گیری و ویژگی‌های منظر متمرکز در باغ ایرانی*. *مجله باغ نظر*، ۱۳ (۳۸): ۱۶-۳.
- دانشدوست، یعقوب. (۱۳۶۹). *طبس شهری که بود (باغ‌های طبس)*. تهران: انتشارات سروش.
- دانشدوست، یعقوب. (۱۳۷۴). *باغ ایرانی*. *فصلنامه اثر*، ۱۱ (۱۹-۱۸): ۲۲۴-۲۱۴.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۲). *از باغ تا پارک*. *فصلنامه انسان‌شناسی*، ۱ (۴): ۱۱۳-۹۱.
- شاهچراغی، آزاده. (۱۳۹۳). *بازیابی طرح تک‌محوری چهارباغ ایرانی*. *مجله هویت شهر*، ۸ (۲۰): ۳۰-۱۷.
- شاهچراغی، آزاده. (۱۳۹۴). *چهار باغ یا چار باغ؟* *مجله منظر*، ۷ (۳۰): ۱۳-۶.
- صدیق، مرتضی. (۱۳۹۳). *آموزش اسکیس طراحی منظر*. تهران: انتشارات کسری.
- گذاره، آندره. (۱۹۶۵). *آثار ایران*. ترجمه: ابوالحسن سرو قدم مقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- قلی‌پور، سودابه؛ امین‌پور، احمد و بهرامیان؛ آرمین. (۱۳۹۱). *بازشناسی ساختار کالبدی باغ‌ها و کاخ‌های اطراف خیابان چهارباغ عباسی در دوره صفویه*. *دو فصلنامه پژوهش هنر*، ۲ (۴): ۱۴-۱.
- عالمی، مهوش. (۱۳۹۰). *نمادپردازی در باغ ایرانی (حس طبیعت در باغ‌های سلطنتی)*. *مجله منظر*، ۳ (۱۷): ۱۳-۶.
- مروج تربیتی، خاطره و حسینی، آرزو. (۱۳۹۲). *بررسی علل نبود کوشک در باغ گلشن طبس*. *دو فصلنامه پژوهش هنر*، ۳ (۶): ۹۹-۹۱.
- هدین، سون. (۱۳۵۵). *کویرهای ایران*. ترجمه پرویز رجبی. تهران: نشر تهران.
- Durighello, R. (2010). *Additional information on the Persian garden world*. UNESCO World Heritage Centre. available from: <http://whc.unesco.org/en/list/1372> (accessed 23 April 2018).
- Ruggles, D. F. (2008). *Islamic gardens and landscapes*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- MacGregor, C. M. (1879). *Narrative of a journey through the province of Khorassan and on the n.w. frontier of Afghanistan in 1875*. London: W.H. Allen & Co. available from: <https://archive.org/details/narrativeajourn-02macggoog> (accessed 15 April 2018).

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

قاسمی، هادی و مهربانی گلزار، محمدرضا. (۱۳۹۷). طرح کاشت، نقش آفرین منظر باغ. *مجله منظر*، ۱۰ (۴۳): ۱۵-۶.

DOI: 10.22034/manzar.2018.68095

URL: http://www.manzar-sj.com/article_68095.html

